

NAGY BOTOND*

A RENDISÉG MARADVÁNYAI A POLGÁRI KORSZAK KÖZSÉGI HÁZTARTÁSAIBAN. PÉLDÁK CSÍKBÓL ÉS HÁROMSZÉKRŐL

Kulcsszavak: *falu; községi háztartás; közbirtokosság; rendi társadalom; polgári társadalom*

Az első magyar községi törvény 1871-es életbe lépésétől az első világháborúig tartó időszak között keletkezett községi költségtervek és számadások településenként jelentősen eltértek az éves főösszeg nagyságát, illetve a bevételi oldal összetételét illetően. A falu önkormányzatának alapvető feladatát a közigazgatás ellátása képezte. Idesorolható a saját apparátus működtetése (a község ház dologi kiadásai, a jegyző, az előljáróság és szolgazemélyzet járandóságai), illetve a személy- és vagyonbiztonság ellátása alapszinten (éjjeliőrség, mezőőrség). Ugyanakkor anyagi terheket róttak a háztartásra a közösségi szükségleteket kielégítő javak is, mint az oktatás (elemi iskola, majd óvoda), az egészségügyi ellátás (körorvos, szülésznő, halottkém, vagyontalan betegek kórházi ellátása) és a szabad közlekedés (utak és hidak karbantartása) fenntartása, a gazdaság hatékonyságának javítása és a piacosodás előmozdítása (erdőkezelés, állattenyésztés, állategészségügy, vetőmag, vízlevezetés, hídmérleg stb.) érdekében. A közigazgatási törvény két lehetőséget kínált az önkormányzatok számára az anyagi fedezet előteremtéséhez: a község leltári vagyonának gyümölcsöztetése (haszonbérlet, kamat), ennek hiánya vagy szűkössége esetén pedig a pótható alkalmazása. A fennebb felsorolt tételek anyagi terhei a négy évtized alatt azonban nem egy pontban nehezedtek a község vállára. Egyesek idővel növekedtek, mások csökkentek, részint a hatáskörök átszervezése nyomán, részint a központi államkincstár szerepvállalásának köszönhetően. A vizsgált korszak (1871–1914) közepe táján azonban jól érzékelhető választóvonal húzódik: előtte a kiadási oldalon alacsony intenzitású növekedés mutatkozott, utána viszont egy zaklatottabb felívelés következett. Bevételi oldalon az látszik, hogy az 1890-es éveket megelőzően a községeknek kisebb hányada folyamodott a póthatózáshoz, az évtized végére viszont ez vált az első számú bevételi forrássá. A jelenség magyarázatára, illetve a falvak közötti különbségek természetének megértéséhez a településtipológia eszközét látjuk indokoltnak alkalmazni.

* NAGY Botond (1976), PhD, levéltáros, a Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy, botond.nagy@gmail.com

TELEPÜLÉSTIPOLOGIÁK

A település adottságai és önkormányzati tisztviselőinek ambíciói minősíthetők olyan tényezőknak, amelyek az egyes falvak határán belül végeredményben eldöntötték a bűdzse méretét. Ennek vizsgálata a természeti, közösségi és jogi környezet jellegzetességei alapján történhet, a csoportosítás szempontjai pedig a lélekszám és a területi kiterjedés szerinti településméret, illetve a település társadalmi berendezkedése a rendiség korában lehetnek.

Bár nincs szakmai konszenzus a (lélekszám szerinti) településméreteket különböző kategóriákra vonatkozóan, célszerűnek láttuk Szulovszky János csoportosítását alapul venni.¹ Ezek szerint Csíkban és Háromszéken a kislelakok domináltak (akárcsak Magyarországon más nagyregióiban,) a rögtön utána következő klasszis előbbi törvényhatóságban a középfalvaké volt (amely az Alfölddel mutat közös jegyeket), utóbbiban pedig az aprófalvaké (az erdélyi állapotokhoz igazodva).²

Településméret	Csík vármegye				Háromszék vármegye			
	1881		1910		1881		1910	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Törpefalvak (1–200 fő)	0	0,0	0	0,0	3	2,7	0	0,0
Aprófalvak (201–500 fő)	3	4,6	3	4,9	22	19,6	21	20,6
Kislelakok (501–2000 fő)	44	67,7	34	55,8	76	67,9	65	63,8
Középfalvak (2001–5000 fő)	15	23,1	18	29,5	11	9,8	13	17,7
Nagyfalvak (5001–10 000 fő)	3	4,6	6	9,8	0	0,0	3	2,9
Óriásfalvak (10 000-nél több)	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0

1. táblázat. Az egyes lélekszám szerinti falukategóriákhoz tartozó települések mennyiségének száma és aránya (%) 1881-ben és 1910-ben

- 1 SZULOVSZKY János: *Iparosok az Alföldön a 19. század végén = Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzához*. Szerk. KÓKAI János–GULYÁS Katalin. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2022. 67–84.
- 2 Az 1881-es és 1910-es népszámlálási adatokat lásd *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. II. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Bp., 1882. 82–84, 106–109. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása*. I. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1912 (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 42). 384–386, 390–394.

A települések átlagos lélekszáma 1881-ben Csíkban 1682, Háromszéken 1025 volt, majd 1910-ben ez az érték 2182-re, illetve 1307-re nőtt, mely növekedés elsősorban a természetes szaporulatnak tulajdonítható. A községi háztartás szempontjából is levonható néhány következtetés, illetve magyarázat arról, hogy az e téren megfigyelhető eltérések miért nem eredeztethetők kizárólag a lélekszámból. A falu lélekszám szerinti mérete közvetetten és kisebb mértékben befolyásolta a(z egyenes állami) házadó alapján elkönnyvelhető községi pótható volumenét, ám a közteher e válfaja általában csekélyebb szerepet játszott, így kategóriaképzésre elégtelen.³ „Nyilvánvaló, hogy a település népességgkoncentrációjától is függ, mennyire differenciált a foglalkozásszerkezete” – állapítja meg Szulovszky János.⁴ E logika mentén a nem agrárfoglalkozások (egyes állami) keresetadója alapján kivett községi pótható nagyobb súlyt képviselhet például egy közép-, mint egy aprófaluban, azonban ilyen szempontú, lényeges eltérések a két megyében alig mutathatók ki. A lélekszám döntő tényező lehet a fogyasztási adó vagy a jellegében ezzel rokonítható közterhek esetében. Idesorolható be a két törvényhatósághoz tartozó településeken az italmérési jog hasznosítása nyomán realizált jövedelem, ám ez nem állt egyformán és egyenlő mértékben minden falusi önkormányzat rendelkezésére. A választóvonalakat egy következő, a rendi társadalmi összetételre fókuszáló kategorizálásnál tárgyaljuk.

Szót kell ejtenünk a törvényalkotás által képzett kategóriákról – nagy- és kisközségek – is, amelyek arra vonatkoztak, hogy egy település egymaga képes volt-e fenntartani a jegyzői hivatalát, avagy más településekkel közösen tette ezt meg. A besorolás nem befolyásolta a község bevételi oldalát, hanem épphogy a bevételek függvényében dönthetett róla a képviselő-testület, tehát következményként kezelendő. Az anyagi lehetőségeket mérlegelő határozatok az 1871-es közigazgatási törvény életbe léptetése után láttak napvilágot, a századforduló éveiben pedig jelentős átalakulás zajlott e téren. Összeolvadások nyomán 1888–1908 között Csíkban az önkormányzattal rendelkező falvak száma 66-ról 61-re csökkent (úgy, hogy Gyergyószentmiklós városi rangra emelkedett). Háromszéken még hangsúlyosabb volt a változás: a községek száma 113-ról 102-re apadt. 1895-ben a két törvényhatóságban közel azonos volt a nagyközségeknek (16,1%/16,2%), illetve azon községeknek az aránya, amelyek nem önállóan tartottak jegyzőt. Figyelembe kell venni azonban, hogy a körjegyzőségek kialakítása nem kizárólag az anyagi teherbírásra korlátozódott, hanem földrajzi té-

3 Háromszéken 1882–1895 között a házosztályadó az egyes állami adónemek között 8%-os arányt képviselt, a (többnyire városokra jellemző) házbéradó pedig 2%-ot. NAGY Botond: *Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918 = Eliték Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Szerk. NOVÁK Csaba Zoltán. Háromszék Vármegye–Pro-Print, Csíkszereda, 2015 (a továbbiakban NAGY: *Háromszék*). 142.

4 SZULOVSKY János: *A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon*. Történeti Földrajzi Közlemények 6(2018). 3–4. sz. 183.

nyezőket is figyelembe vettek. A háborút megelőzően Csíkban a falvak többsége önálló nagyközség volt, míg Háromszéken alig egynegyedét tették ezek ki.⁵

Település- besorolás	Csík vármegye				Háromszék vármegye			
	1895		1913		1895		1913	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Nagyközség	10	16,1	33	51,4	18	16,2	25	24,5
Kisközség	52	83,9	28	45,9	93	83,8	77	75,5
Önkormányzattal rendelkező falu	62	100,0	61	100,0	111	100,0	102	100,0

2. táblázat. A közigazgatási törvény kritériumai szerinti nagy- és kisközségek megyénkénti száma és aránya 1895-ben és 1913-ban

A területi kiterjedés szerinti csoportosítás egyszerre mutat hasonlóságokat és számottevő eltéréseket Csík és Háromszék falvai között. Művelési ágak szempontjából mindkét törvényhatóságban az erdő és a legelőterületek voltak túlsúlyban, előbbiben együttesen 61%-ot, utóbbiban 65%-ot tettek ki. Ezen a téren egy törvényszerűség is megfigyelhető: minél nagyobb a település területe, annál nagyobb a két ág aránya, illetve a kisebb területű falvakban rendkívül korlátozott az erdőhöz való hozzáférés.⁶ Háromszék falvainak közel fele tartozott a 2500–501 kataszteri hold kiterjedésű kategóriába, ami azt jelenti, hogy zömében csak szántó, kert és rét művelési ágakba sorolt földekkel rendelkeztek. Ezzel szemben a csíki falvak általában nagyobb kiterjedésűek voltak, ezekben nagyobb arányban szerepelt az erdő és a legelő. A községi háztartás szempontjából ennek azért volt jelentősége, mert, bár a községi pótdóózás nem tett különbséget a művelési ágak között, a szántó-, a kert- és a rétkategóriák szinte kivétel nélkül magántulajdonban voltak már a rendi kor alkonyán, ezek pótdóóztatása soha nem ütközött akadályba.⁷ Az erdő és legelő viszont többnyire közös-

5 *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1895. 44–45, 56–58; *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913. 193–194, 195–197.

6 A területre vonatkozó adatokat lásd *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, Bp., 1897 (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam 15). 598–605.

7 Imreh István Erdélyben a 19. század elejére vonatkozóan a faluközösség három típusát azonosította: 1. ahol megszűnt a szántóföldközösség; 2. ahol maradványaiban megmaradt a szántó- és a kaszálóközösség; 3. ahol létezett az osztásos földközösség. IMREH István: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Bp.–Kvár., 1999. 209–224.

ségi tulajdonban, azaz a még nem jogerősen létező birtokosságokéban (az arányosítás során ún. *kiszakító és közösben maradó kisbirtokosok* egyeteme) volt, kezelését pedig az önkormányzatok látták el, beleértve a területek utáni egyenes állami adók fizetését is. Értelmetlen lett volna tehát, ha ezek saját magukra pótdadót vetnek ki.

Település kiterjedése	Csík vm.		Háromszék vm.	
	száma	aránya	száma	aránya
50 000 kh felett	3	4,8	1	0,9
50 000–25 001 kh	5	8,1	0	0,0
25 000–15 001 kh	8	12,9	11	10,0
15 000–10 001 kh	10	16,1	4	3,6
10 000–5001 kh	17	24,4	24	21,8
5000–2501 kh	9	14,5	20	18,2
2500–501 kh	8	12,9	49	44,5
500 kh alatt	2	3,2	1	0,9

3. táblázat. Az egyes területi kiterjedés szerinti kategóriákhoz tartozó települések megyénkénti száma és aránya (%) 1895-ben

A vizsgált korszak második felében a pótdózás elterjedésével megnőtt a falu területi kiterjedésének a jelentősége, a földadó ugyanis az egyenes állami adónemek közel egyharmadát tette ki, amit jelentőségben kevéssel követett az agrártevékenységekből származót is magában foglaló keresetadó.⁸ A községi költségvetésnek ugyanakkor hátrányt jelentett, hogy a törvényhozás mentesítette a községi pótdózás alól a falvak határában megtelepedett fakitermelő és bányavállalatokat, vagyis a potenciális adóalanyok legjavát.⁹ A korszak első felében, az arányosítások lezárásáig, a kiterjedt erdő- és legelőterületek más lehetőségeket kínáltak az önkormányzatok jelentős részének. Ezeket, ideiglenes jellegük miatt, lebegtetett bevételi tételeknek neveztük el, és a későbbiekben részletesen is fogunk beszélni róluk, egyelőre azonban csak felsoroljuk őket: erdő- és legelőrovatal (illetékJellegű közteher), faeladásból, esetleg telepítvénymegváltásból származó tőke kamathaszná, regálék haszná. Az e lehetőségekkel élni tudó vagy az ebből kimaradó községeket egy újabb szempont szerint kell csoportosítanunk.

⁸ NAGY: *Háromszék*. 142.

⁹ NAGY Botond: *Közteher a falu javára: Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken*. Korrall. Társadalomtörténeti Folyóirat 24(2023). 91. sz. (a továbbiakban NAGY: *Közteher*). 107.

Belső társadalmi tagozódás szempontjából Székelyföldön a rendi korszak alkonyán az úrbéres elemeket, illetve a katonarendű székelyeket magukban foglaló vegyes falvak voltak számszerű többségben. Egyed Ákos tipológiájában a *feudális, szabad- és vegyes falu* főcsoportok társadalmi összetétel alapján további alcsoportokra bomlanak. Csíkban és Háromszéken is egyaránt a határőrkatonák, illetve a jobbágyok-zsellérek által lakott vegyes falvak alkották a domináns településtípust. Az előbbi törvényhatóságban ezek aránya 77,8% (49 falu), utóbbiban 94,7% (90), a tisztán határőrfalvaké 7,9% (5), illetve 3,2% (3), míg a tisztán jobbágy-zsellér falvaké 14,3% (9) és 2,1% (2) volt.¹⁰ A polgári korszak tovább színesítette a palettát. A Bach-korszakban számos, külterületeken létesült, hegyvidéki tanyabokrokból összeállt telepítvényfalu nyert önállóságot, amelyeknek korábban nem volt önkormányzatuk – ez a folyamat mindkét törvényhatóságot érintette. Továbbá, az egységes megyerendszer 1876-ban történt kialakítása nyomán Háromszékhez csatoltak több olyan, a volt Felső-Fehér vármegyéhez tartozó települést, amelyek a fentiek szerint a feudális kategóriába sorolhatók be.

Településtípus	Csík vármegye	Háromszék vármegye
Volt határőr- és vegyes (katonarendű és úrbéres) falu	Csíkszékből: 54	Háromszékből: 93
Volt úrbéres (jobbágy- és zsellér-) falu	Csíkszékből: 9	Háromszékből: 2
		Felső-Fehér vármegyéből: 12
Volt telepítvényfalu	Csíkszékből: 12	Háromszékből: 4
		Felső-Fehér vármegyéből: 2

4. táblázat. Az egyes társadalmi összetétel szerinti falukategóriákhoz tartozó települések megyénkénti száma 1877-ben

Az önkormányzatok anyagi lehetőségeit tekintve inkább az az irányadó választóvonal, hogy a falu határain belül milyen jogi/közösségi szerkezet öröklődött át az 1848 előtti időkről a polgári korszakra, az 1871-es községi törvényt megelőző és az azt követő két-két évtizedben egyaránt. Előrebocsátható megállapítás, hogy – elsősorban az elhúzódo jogharmonizációnak tulajdoníthatóan – csupán a századforduló éveiben teremtdött meg az olyan egységesített háztartás gyakorlatba ültetésének a lehetősége, mint amelyet a községi törvények valójában kilátásba helyeztek. Ez utóbbi kategorizálás alapján azt kívánjuk vizsgálni, hogy egy falu önkormányzata hozzáfért-e, és ha igen, milyen mértékben, az olyan lebegtetett bevételi tételekhez, amelyek

10 EGYED Ákos: *Falu, város, civilizáció. Fejezetek Erdély gazdaság- és társadalomtörténetéből 1848–1914*. Kriterion, Kvár, 2002 (a továbbiakban EGYED: *Falu, város*). 16–25.

a rendiség joggyakorlata szerint a magánbirtok kiegészítő részét képező közös erdő és legelő, illetve a központi hatalom által átengedett kisebb királyi haszonvételek, a regálék voltak.

JOGI KÖRNYEZET

A rendi korszak alkonyán a falvak már valamennyire megszilárdult önkormányzati apparátussal rendelkeztek, a bírói és a jegyzői tisztség állandósult, ezek viselői rendszeres javadalmazásban részesültek. Ám a községi hatáskörök kezdetlegességét jól illusztrálja, hogy e tételek maguk képezték a legjelentősebb kiadásokat.¹¹ A polgári kor hajnalán már fokozatosan bővülnek a feladatkörök és ezzel együtt az anyagi terhek is. Elég arra gondolnunk, hogy a közteherviselés bevezetésével a közös erdőre és legelőre kivetett földadót, amely a kataszteri felmérés lebonyolítása előtt még meglehetősen csekély mértékű volt, csak be kellett fizetni.¹² Ugyanez idő tájt léptették életbe a polgári törvénykönyvet, amely megnevezte a birtokosságot, mint azt a közösséget, amelynek tulajdonjoga volt a közös erdő és legelő felett.¹³ A jogszabály előírásainak folyamánként a falu határain belül elviekben két entitás különült el: a teljes lakosságot képviselő önkormányzat, illetve a magánbirtokkal rendelkező személyek közössége, a birtokosság. Megfelelő jogi keret hiányában a birtokosságok még hosszú évtizedekig nem váltak jogi személyekké, a rendezés a dualizmus kori magyar törvényhozásra hárult.¹⁴ Csíkban és Háromszéken az arányosítási eljárások dandárja meglehetősen későn, az 1890-es évek derekán zajlott. Előmozdításához nagymértékben hozzájárult a külső piaci nyomás, vagyis a fűrészáru iránti kereslet élénkülése, azaz a kereskedelmi viszonyok erőteljes betüremkedése arra a területre, amelyet korábban a falutörvények hatékonyan védtek.¹⁵ Bár nem volt az arányosítás híve – legalábbis olyan formában, ahogy az megvalósult –, szemléletesen írta le annak szükség-szerűségét a kortárs Benedek Elek: „Az erdő fája az én gyermekkoromban közös vagyon. Ki-ki annyi tüzelőt meg épületfát hord el onnan, amennyit csak bír: maga szükségletére, eladásra is. Legtöbbet az, akinek kevés a szántóföldje, de van két lo-

11 PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Mentor, Marosvásárhely, 2002. 314.

12 A kataszteri felmérésekről lásd BALATON Petra: *A székelyföldi részletes kataszteri felmérésről*. Orpheus Noster 10(2018). 1. sz. 58–72.

13 *Ausztriai általános Polgári Törvénykönyv és az ezen törvényekre vonatkozó, a függelékbe foglalt utólagos rendeletekkel együtt*. I–II. rész. Lampel Róbert, Pest, 1863. 825. §.

14 1871. évi LV. törvénycikk az arányosításról és tagosításról, az ország erdélyi területeinek városaiban, szabad és úrbéres községeiben; 1880. évi XLV. törvénycikk az ország erdélyi részeiben, továbbá a volt Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék és a volt Kővárvidék területén a birtokrendezési, arányosítási és tagosítási ügyekben követendő eljárásról.

15 IMREH István: *A rendtartó székely falu*. Kritérion, Buk., 1973. 111–116.

vacskája, s mert hamar végez a mezei munkával, hordja a fát piacra: ebből pótolja kenyerét. Csak később semmisül meg a »régi székely törvény«: mindenkinek földbirtoka arányában szabja meg erdő- és legelőjét az »új magyar törvény«”.¹⁶ Az igazságos újraelosztást számonkérő publicisztika többnyire azt emelte ki, hogy a saját földtulajdonnal nem rendelkező lakosság a reform hatására kiszorult a közsökből is. A községi költségvetések kérdése szempontjából viszont itt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a polgári törvénykönyv gyakorlatba ültetése, illetve egy adott faluban az arányosítás jogerőre emelkedése közötti évtizedekben az önkormányzat, a közös földvagyron kezelőjeként, annak egyetlen haszonélvezője is volt egyben. Ugyanígy, a határőr- és vegyes falvakban a birtokosság tagjait egyénileg illették meg a regálék egyes válfajai, kiemelten az italmérési jog, amelyet sajátos gazdasági környezetben, önkéntesen kollektivizáltak, és szintén egy sajátos kereskedelemtechnikai eljárás nyomán vált elsőszámú bevételi tétellé több község számára, egészen addig, míg az állam az 1880-as évek végén, kárpótlás mellett, ki nem sajátította azt magának.¹⁷

Az önkormányzatok számára a két községi törvény adta meg a lehetőséget, hogy – a korábban kialakult bevételezési gyakorlatok szerint – ideig-óráig megtarthassák a birtokosság hasznait.¹⁸ Ezek a gyakorlatok viszont sokszor hosszadalmas alkudozások során, az önkormányzat és a birtokosság között létrejött konszenzuson alapultak. Nyilvánvalóak az átfedések a két entitás között, ám világosak a sokszor ellentétes irányba mutató érdekek is. Az arányosítás során pedig végleges lett az elválás, és attól fogva a korábbi konszenzus is érvényét veszítette: a közsökből járandóságait természetben megszerző nagy-, illetve a községben maradó kisbirtokos egyaránt egyénileg fog adózni, ezzel pedig megnyílik az út a községi pótdózáshoz és implicita a falvak egységes arculatának kialakításához.

A LEBEGTETETT BEVÉTELI TÉTELEK

A vizsgált időszak első szakaszában az önkormányzatok várható rendes bevételeinek összetétele elsősorban azon választóvonal szerint rendeződött, amely a letűnt rendiség korszakára jellemző, a társadalmi összetétel szerint megállapított településtípusok között húzódott. A méret (lélekszám, kiterjedés) szerinti osztályozás csak má-

16 BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. I. Pantheon Irodalmi Intézet Rt, Bp., 1920. 70.

17 1888. évi XXXVI. törvénycikk az állami italmérési jövedékről szóló, 1888. évi XXV. törvénycikk folytán adandó kártalanításról.

18 1871. évi XVII. törvénycikk a községek rendezéséről. 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről. Előbbi jogszabály 104. §-a betűre megegyezik utóbbinak 111. §-val: „A község vagyonának olynemű jövedelmei, melyek eddig is a község kiadásainak fedezésére fordítottak, ezentúl is mindenek előtt ezen célra fordítandók.”

sodszorban vehető figyelembe. Ám e téren is adódnak a térségben kivételek. Érdeemes rögtön azt kiemelni, amelyek a leginkább kilóg a sorból. A teljes vizsgált időszakban az összes székelyföldi falu közül két település, Ditró és Szárhegy önkormányzata rendelkezett a legjelentősebb éves bevételekkel, hosszú évtizedekig egyenként megelőzve olyan városokat is, mint Csíkszereda vagy Kézdivásárhely.¹⁹ Míg más önkormányzatok bevételi összege több tételből tevődött össze, Ditró és Szárhegy e tekintetben hovatovább meglehetősen egyszínűvé vált, anyagilag szinte kizárólag a borszéki üzletre támaszkodtak, és nagyrészt hanyagoltak olyan lehetőségeket, melyeket a tágabb környezetükben fellelhető előljáróságok maradéktalanul igyekeztek kihasználni.²⁰ Ditró a Székelyföld egyik legnagyobb lélekszámú, rurális települése volt, az 1881-es népszámlálás adatai szerint maga mögé utasítva az itteni városok zömét is. A társadalmi tagozódás szempontjából a rendiség alkonyán a vegyes falu típusát képviselte. Ezzel szemben Szárhegyet „az egyik legjobban feudalizálódott székely jobbágyfalu”-ként jellemzi Egyed Ákos.²¹ Miként lehetett e két település egy ilyen jelentős hasznot hajtó vagyontárgynak a birtokában? A határükben elhelyezkedő ásványforrások kereskedelmi kihasználása már igen korán, a 19. század elején kezdetét vette a birodalmi szinten jelentős üzleti szereplők bábáskodása mellett. Borszék a polgári kor hajnalán már önálló településsé nőtte ki magát, ahol a balneológiai ágazat mellett igen fejlett volt a palackozás és számos más kiegészítő tevékenység (üveghuta, nyomda). A két faluközösség saját sorsának irányítását vette kezébe akkor, amikor e

19 1878–1890 között Ditró község éves bevételi átlagfőösszege 34 576 forint (69 152 korona), Szárhegy községe 30 818 forint (61 636 korona), Csíkszereda városé pedig 13 267 forint (26 534 korona) volt. Román Nemzeti Levéltárak Hargita Megyei Főosztálya (a továbbiakban RNLt HMF) Fond 7 (Csík vármegye It) 148. állag (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei) 13. k. 1877/98; 15. k. 1879/82, 438, 439; 16. k. 1880/403, 404; 17. k. 1881/326, 333; 18. k. 1882/289, 290; 19. k. 1883/323, 324; 20. k. 1884/270, 274; 21. k. 1885/320, 321; 22. k. 1886/252, 254; 23. k. 1887/225, 226; 24. k. 1888/297, 298; 1889/356, 358. jkv. 1880–1892 között Kézdivásárhely átlagban 31 861 forint (63 722 korona) éves bevétellel kalkulált, míg Sepsiszentgyörgy 40 946 forinttal (81 892 korona). Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya [a továbbiakban RNLt KMO] F 9 (Háromszék vármegye It) 844. á. (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei) 20. k. 1880/192; 22. k. 1880/413; 26. k. 1881/413, 414; 31. k. 1882/399, 400; 35. k. 1883/489, 491; 40. k. 1884/540, 541; 43. k. 1885/546, 549; 50. k. 1887/431, 432; 53. k. 1888/408, 409; 57. k. 1890/165; 58. k. 1890/292. jkv.). A költségvetési főösszeg egy lakosra vetítve átlagosan, ugyanebben az időintervallumban: Szárhegy 9,58 forint (19,16 korona), Ditró 6,38 forint (12,74 korona), Csíkszereda 8,31 forint (16,62 korona), Sepsiszentgyörgy 7,77 forint (15,54 korona), Kézdivásárhely 6,15 forint (12,30 korona). Ugyanakkor a fálvak szintjén ez az érték Csík vármegyében 2,09 forint (4,18 korona), Háromszék vármegyében 1,88 forint (3,76 korona) volt.

20 A borszéki üzlet éves mérlegfőösszegeit lásd RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/59, 91, 97; 14. k. 1878/175, 316. 24. k. 1888/150. jkv.

21 EGYED: *Falu, város*. 30.

javaknak a megszerzése érdekében pert kezdeményezett földesura ellen, annak kedvező kimenetele pedig hosszú időre jólétet biztosított az önkormányzatok számára.²² Az ásványvíz kihasználása még Sepsibodokon termelt olyan éves jövedelmet, amely – bár a fentiekhez mérten jóval szerényebb volt – ideig-óráig egymagában majdnem képes volt fedezni az önkormányzat éves kiadásait. 1883-ban azonban pont került a szomszédos nyolc település által kezdeményezett per végére, így a korábbi bevételeinek kilencedrészével maradt, és kiegészítő bevételek után volt kénytelen nézni.²³ Tusnádfürdő négy alsíki falu, Tusnád, Kozmás, Lázárfalva és Csíkverebes osztatlan tulajdonát képező területen jött létre, ennek nyomán azok üzletrésszel rendelkeztek a fürdőbirtokosságban is. Ám az nem termelt számukra akkora bevételt, hogy az éves költségvetéseiket csupán erre alapozzák, hanem azoknak csak kiegészítő részét képezte.²⁴ Megállapítható tehát, hogy a községi költségvetés szempontjából e természeti kincs kihasználása messze nem tekinthető sikertörténetnek, Ditró és Szárhegy esete ezért is számít ritka kivételnek.

Az erdőkielésből származó bevételeknek önkormányzati célokra való fordítása Csík és Háromszék vármegyékben kizárólag a volt határőr- és vegyes falvakban volt jellemző, a volt úrbéres- és telepítvényfalvak – a törvényhatósági jóváhagyások nyomai szerint – ebből teljesen ki lettek zárva. E településtípusokban a pótagózkodás vált domináns haszonszerzési gyakorlattá, amint az erre lehetőséget teremtő községi törvény életbe lépett. A faanyag értékesítésének két módozata létezett: a kereskedelem, illetve a lakosok saját szükségletei kielégítésének illetékjellegű rovatallal való terhelése. Ebből a szempontból a falu területi kiterjedésének nagy jelentősége volt, így nyilvánvaló, hogy a felsőbb kategóriába sorolt csíki települések inkább támaszkodhattak e forrásra, mint az alsóbb kategória mintegy felét kitevő háromszékiek. A faeladások kezdetben még meglehetősen szerények, ez pedig világosan utal a tulajdonjogot még nem jogerősen gyakorló birtokosság és az üzlet hasznát élvező önkormányzat közötti törekeny egyezményre. Az éves költségvetési tervekben rendkívüli kiadásként szerepelt az ügyletből remélhető összeg, mellyel rendszerint a mérleghiányt szándékoztak kiegyenlíteni, de volt, mikor egyszeri, nagyobb kiadásra fordították azt. „Adó és aequivalens adóhátralék”, „községi szegények pénzalapja javára”, „az iskolaházuk javíttatásához”, „hiánylat a községi erdőből eladandó fa árából fog fedeztetni”, „jövenődöt nem ígérő, kiaszott hegyű fák elárverezéséből fedezendő” – olvasható rendszerint

22 RNLt HMF F 27 (Csíkszék It) CXCVIII/103/1830, CCII/42, 89/1831, CCXX/37, 47/1835; CCL/37/1844. ie; F 7 34. á. (Alispáni iratok)1882/4097. iii.

23 NAGY Botond: *Mercur a keleti végeken. Határszáli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*. II. EME–Kriterion, Kvár, 2021 (a továbbiakban NAGY: *Mercur*). 315–316.

24 RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/64, 67; 14. k. 1878/61, 77; 15. k. 1879/17. jkvp.

az indoklásokban.²⁵ Az adásvételek tárgya kezdetben majdhogynem jelentéktelen értékű, gyakorlatilag a fahulladékot vagy a regenerálódó fakérget értékesítik: „aszásnak indult fák”, „heverő fák”, „erdőtisztalék fája”, „leégett erdő fájának”, „elévült, nagyrészt korhadt erdő”, „cseresarj” eladásához, illetve „erdőrész meghántása”, „cserhántás”, illetve „hulladék és ledőlt bükkfák hamuzsír főzés végett” igényeltek törvényhatósági jóváhagyást a községek előjárói. Ezekben az esetekben a vásárlók többnyire falubeliek, vagy szomszédos települések lakói voltak. Az önkormányzatok árverési kötelezettség nélkül, szabadkézből adhattak el, ami jobb esetben az éves községi költségvetésnek megközelítőleg 5–15%-át tehetette ki.²⁶ Ezzel a gyakorlattal párhuzamosan egyre nagyobb súlyt kapott a lábon álló fatömegnek az áruba bocsátása. Kezdetben az a fajta ügylet fix összegig ment, hátralék vagy hiány kiegyenlítéséig, az 1880-as évek derekán azonban már szép számmal találunk ezek között az évi költségvetés egyharmadát meghaladó summát.²⁷

A piaci nyomás alatti átalakulásokat a központi kormányzat is érzékelte, 1882-ben a Belügyminisztérium – anélkül, hogy utalt volna arra, hogy a szóban forgó erdők a birtokosság tulajdonát képezik – rendelkezett a községi törvény (1871/18 tc.) és az erdőtörvény (1879/31. tc.) pontos végrehajtásáról. Nevezetesen arról, hogy a törvényhatóságok községi vagyonvédelmi szempontok mentén elemezzék a vágási kéréseket, az állami erdészeti hatóságok pedig erdőkezelési szempontból végezzék azt el. Az átláthatóság érdekében az 1000 forint (2000 korona) becsértéket meghaladó üzleteket nyilvános árveréshez és annak az *Erdészeti Lapok*ban való meghirdetéséhez kötötte, amivel végeredményben a községet a piaci érdeklődés fókuszába helyezte. 1885-ben konkrét precedensek alapján tiltotta meg, hogy a község 10 évnél hosszabb idejű szerződést kössön fakitermelő vállalatokkal. Ezt az intézkedést azzal indokolta, hogy a szállítási eszközök és a kereskedelmi viszonyok fokozatos javulásával a faárak emelkedése volt várható, a túl hosszú időre kötött kitermelési szerződésekkel pedig rosszul járhatnak a községek.²⁸ A következő évtizedben a fakereskede-

25 RNLt KMO F 8 (Három- és törvényesen egyesült Miklósvárszék It) 910. á. (Iktató, tárgymutató és közgyűlési jegyzőkönyvek) 32. k. 1872/862; 34. k. 1874/1126, 6358 ikt; F 9 844. á. 25. k. 1881/333, 334, 340; 26. k. 1881/419, 420, 431. jkv.

26 RNLt KMO F 8 910. á. 38. k. 1873/105; 34. k. 1874/1713 ikt; F 9 844. á. 20. k. 1880/331, 447, 457; 23. k. 1881/44; 26. k. 1881/ 420, 425; 32. k. 1883/146, 147, 148, 153, 154; RNLt HMF F 7 148. á. 25. k. 1889/78. jkv.

27 RNLt KMO F 8 910. á. 32. k. 1872/862; 34. k. 1874/ 103, 604, 3088; 36. k. 1876/950, 3592, 7458, 8107 ikt; F 9 844. á. 20. k. 1880/115, 183, 197, 432, 440, 441; 23. k. 1881/46, 51; 25. k. 1881/333, 334, 340; 26. k. 1881/419, 427, 429, 432, 436, 438, 450; 27. k. 1882/ 90, 91, 100; 1882/ 191; 32. k. 1883/ 68, 70; 35. k. 1883/ 380, 381, 391, 392, 393, 394, 412, 415, 425, 427, 429, 441, 461, 477; 40. k. 1884/ 444, 461, 475, 487, 489, 493, 519, 520, 522, 536, 537, 539. jkv.

28 BM 28794/1882. június 5. és BM 3596/1885. február 9. sz. körrendeletei. (RNLt KMO F 9 841. á. [Alispáni It]1898/XIII/424. üsz.)

lem soha nem látott fejlődésnek indult a közlekedési infrastruktúra kiépülése, illetve, főként a magyar–román határ térségében, a nagyvállalatok megtelepedése eredményeképpen.²⁹ A községi előljáróságok igyekeztek hasznot húzni a konjunktúrából, így ezekben az években megsokasodtak az agrártárcához felterjesztett igénylések, amelyek tárgya az erdészeti szakszervek által előzőleg jóváhagyott üzemtervtől eltérő, rendkívüli fakihasználás volt. A legnagyobb területű falvak rendes üzemtervei szerinti vágások több ezer forintos éves bevételt biztosítottak, és a rendkívüli fakihasználás kényelmetlenségeivel sem kellett törődniük.³⁰

A szóban forgó erdővágások értéke általában elérte a több tízezer forintot, felhasználásuk terén pedig a törvényhatóság szabott szűk kereteket: az adásvételt közsegítörzsvagyon-átalakításnak minősítették, a befolyó összeget tőkésíteni kellett, az önkormányzat pedig annak csak a kamatjához férhetett hozzá.³¹ A ráció az intézkedés mögött az volt, hogy az arányosítás lezárulása nyomán a kiszakító birtokosok és a közbirtokosságok jogosan nyújthatták be igényüket a szóban forgó összegre. Ez az időszak egybeesett az arányosítási eljárások számszerű növekedésével, amelyek befejezte az önkormányzatok számára azt is jelentette, hogy a közös erdők fenn vázolt hasznáról le kellett mondaniuk, és be kellett érniük a reallokáció nyomán számukra elkülönített kisebb területekkel.

Egyes önkormányzatok ideig-óráig, a faüzletből származó mellett, más természetű tőkefelhalmozás kamathasznát is élvezték. Ezek közül a legrégebbiek az 1854-es országos államkölcsön során, központi nyomásra, a vagyonos lakosságtól begyűjtött pénzekből létrejött pénzalapok voltak. E hozzájárulás, egész birodalmi szinten, a községek jelentős részének vállalhatatlan terhet jelentett, így azt, némi veszteséggel, üzleti szereplőknek adták tovább.³² A Székelyföldön is többnyire ugyanez volt a helyzet, az államkincstár felé a tőkét csak az önkormányzatok kisebb részének kellett

29 NAGY: *Mercur*. 90–154.

30 Például a háromszéki Nagybacon (15 663 kh.) többször kért felmentést az üzemtervben foglaltak alól. A csíki Tekerőpatak (21 070 kh) és Gyergyóújfalu (24 218 kh) is hasonlóképpen intézte faüzleteit. A limit, amely felett a nagyobb faeladások már nem ütköztek ebbe az adminisztrációs akadályba, 25 000 kataszteri hold volt. NAGY Kinga Sarolta–NAGY Botond: *Nagybacon község dualizmus kori metamorfózisa = Nagybacon*. Szerk. CSÁKI Árpád–KINDA István. Háromszék Vármegye, Sepsiszentgyörgy, 2022 (a továbbiakban NAGY K–NAGY B: *Nagybacon*). 145–148; RNLt HMF F 7 148. á. 24. k. 1888/348; 25. k. 1889/210. jkv.

31 RNLt KMO F 9 844. á. 61. k. 1891/253; 65. k. 1892/282; 67. k. 1893/268, 270; 131. k. 1909/342, 343, 344, 137. k. 1911/353; 139. k. 1912/ 140, 177, 178. jkv.

32 Az ügyletről a szintézist lásd Georg Christoph BERGER WALDENEGG: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002. Magyar ismeretőjét lásd DEÁK Ágnes: *Mennyire volt „neo” és „abszolút” az 1849 utáni neoabszolútizmus?* Actas 22(2007). 4. sz. 184–188.

visszaszolgáltatni. Ebből a szempontból nagyobb koncentráció figyelhető meg a volt Kézdiszék falvaiban. A *Status-alapok* többnyire házi kezelésben voltak – vagyis az eljáróságok kisebb kölcsönöket nyújtottak a helyi lakosoknak – addig, míg az áranyosítások során a jogerősen megalakult közbirtokosságok és a jussukat természetben kiszakító nagyobb birtokosok vissza nem szerezték maguknak a pénzt.³³ A két törvényhatóságban a legjelentősebb ilyen vagyontárggyal Alsócsernáton község rendelkezett, ennek haszna (6%-os kamattal számolva és azok pontos felhajtását feltételezve) az 1880–1890 közötti időszak átlagos bevételeinek akár 44%-át is kitehette.³⁴

A volt Sepsiszek több településén az ún. *Bodza-pénzeket* gyümölcsöztették hasonló feltételek mellett, ám a teljes bevételekhez mérten lényegesen csekélyebb súllyal, általában 10% alatt. Ezek eredete a Székhavasa (más megnevezéssel a 32 község Bodzai-erdejének) 1865-ben lezárult felosztásához köthető, amely lépést a vagyonközösség képviselője, Gidófalvi László a következőképpen értékelt: „a 32 Bodza birtokos községek örök időktől fogva bírták Bodza havasa cím alatt az Oláhhonnal határos havas részt, és pedig közös használat mellett. Miután a közös használat alatt a hozzá közel eső birtokos községek rendetlen használata ezen erdőhelynek majd minden befüggő részét felemésztette, s minthogy 26 távol fekvő birtokos községek szinte semmi hasznót nem vihettek belőle, több mint 40 év óta sürgették a felosztást”.³⁵ A helyszíntől távolabb eső falvak zöme a következő években túladott az osztályrészén, amely magában foglalt erdőt, legelőt és telkeket is. Az ott létrejött tanyabokrokból összeállt Bodzaforduló már korábban, a Bach-korszakban önállóságot szerzett. A legtöbb erdős területet a Brassó vidékéhez tartozó Prázsmár község vásárolta fel, a telkeket pedig, szabad egyezség nyomán, a korábban ott megtelepedett haszonbérlok. A folyamat még azelőtt tetőzött, mielőtt életbe lépett volna a telepítvénymegváltást szabályozó törvény.³⁶ Az egyes csíki községekben létrejött *Telepítvénymegváltás-alapok* eredete a fentiekkel mutat némi hasonlóságot, ám a körülmények nem teljesen egyeztek meg. A magyar parlament 1873-ban fogadta el a telepítvények megváltására lehetőséget teremtő jogszabályt, ebben külön paragrafus foglalkozott a székelyföldi helyzettel. Eszerint az addigi bérlő a telek tulajdonjogát húsz év árendaösszeg ellenében szerezhette meg.³⁷ A háromszéki Bodzaforduló esetében nincs nyoma annak, hogy a birtokos község és a haszonbérlo közötti kapcsolat rendezését a jogszolgáltatás szervei elé terelték volna. Ugyanez figyelhető meg Zágon és Szitabodza viszonyában is; előbbi például 1853/1854. évi költségtervében *malmok és zsellérházak haszon-*

33 NAGY Botond: *Az 1854-es országos államkölcsön Háromszéken*. Acta Siculica 2023. 205–226.

34 RNLt KMO F 9 841. á. 1890/VIII/57. üsz.

35 RNLt KMO F 8 936 á. (Közigazgatási It) 2 cs. 1862/538. ikt.

36 <https://erdelyikronika.net/2022/06/12/a-szekely-miko-kollegium-bodza-forduloi-kocsmaja-i-resz/> (utolsó megtekintés: 2025. 02. 03. – a továbbiakban NAGY: *Székely Mikó*)

37 1873. évi XXII. törvénycikk a telepítvényekről. 27. §.

bérlete címén 300 pengőforintot könyvelt el, amely nyilvánvalóan az önkormányzati-
lag levált praediumáról származott.³⁸ Azonban a törvény életbelépte után itt sem volt
azonosítható olyan eseménysor, amely a korábbi jogviszony rendezésére irányult volna.
Egyedi eset Bereck és Sósmező esete. Előbbi 9489 kataszteri hold területet engedett
át utóbbinak, aminek fejében a kézdivásárhelyi törvényszék 1877-ben 12 000
forint (24 000 korona) telepítvénykárpótlást ítélt meg, amelyet azonban Berecknek
csak kitartó nyomásgyakorlás eredményeként sikerült bevételeznie.³⁹ Az eljárások
közötti különbség abból eredeztethető, hogy míg Zágon és a harminckét sepsiszéki
falu mindig szabadon döntött a kérdéses területek haszonbérletének kérdéseiről,
majd pedig az elidegenítés körülményeiről is, a Bereckhez tartozó területen való te-
lepítésben a határőrség katonai parancsnokságának volt kulcsszerepe.⁴⁰ Csíkban nyil-
vánvaló a katonai igazgatás szerepe a kérdéses telepítvények létrehozásában. A sza-
badságharc leverését követően a leginkább érintett területet az államkincstár lassan-
ként elkobozta, az – megyei havasi javak elnevezés alatt – csak a kiegyezés után került
vissza a törvényhatóság kezelésébe azért, hogy annak minden jövedelme oktatási
célokat szolgáljon.⁴¹ Csík vármegyében a telepítvények megváltásának ügye 1877–
1879-ben tetőzött. A megyei havasi javak ügyében eljáró Becze Antal tisztügyész
1878 folyamán több jelentést mutatott be a törvényhatósági bizottság előtt. Március-
ban Gyergyóholló községből a telekmegváltással elégedetlen 51 személy első fokú
folyamodásáról, illetve egy, 8049 kataszteri hold erdő megszerzéséért kezdeménye-
zett perről tett említést. Májusban bemutatta egyezségtervezetét Zsedánpaták és
Bélbor községekkel, akiknek képviselőjük a román nemzeti mozgalom egyik promi-
nens személyisége, dr. Ioan Rațiu volt. Az év közepén 617 ügy megegyezéssel zárult,
aminek téje 4774 kh terület, illetve 97 256 forint (194 512 korona) megváltási ösz-
szeg volt. Az év végén újabb 267 darab, bíróság előtt kötött egyezség emelkedett
jogerőre 50 490 forint (100 980 korona) értékben, érintettjei Bélbor, Gyergyóholló,

38 RNLt KMO F 135 (Neoabszolutizmus kori It) 239. ie. 83–94.

39 RNLt KMO F 9 841. á. 1888/ VI/36 (új 533), 1888/XXI/150. üsz. (új 2971); 844. á. 65. k. 1892/321.jkvp.

40 ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Ráth Mór, Pest, 1873.

41 A csíki falvak közbirtokának sorsa eléggé hányatott volt, akárcsak azoknak a háromszéki birtoktesteknek, amelyek a *revindikált havasok* néven ismertek. A kérdésről lásd BERDE Mózs: *Ő császári s apostoli királyi Felségéhez hódolatteljes felterjesztése Bárá Wenckheim Béla magyar királyi belügyminiszter, Lónyay Menyhért magyar királyi pénzügyminiszter és Horváth Boldizsár magyar királyi igazságügyminiszter a volt székely gyalog- és huszár határőrezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában*. Pest, 1869; DEMETER Lajos: *A revindikált havasok visszaszerzése. A székely huszár lóbeszerzési alap és a székely határőrségi birtokok kérdése Háromszéken = Határvidék 1762–1918. I. Szerk. BOÉR Hunor. 3T, Sepsiszentgyörgy, 2003. 109–177.*

Baraszó, Gyergyótölgyes, Márpaták, Zsedánpaták és Tikos telepítvényes lakosai.⁴² Ugyanekkor zajlottak Borzsova, Csíkszentmiklós, Ditró, Gyergyóremete, Gyergyószentmiklós, Kilyénfalva, Szárhegy, Szépvíz és Tekerőpaták kártalanítási ügyei is. Ezek egy része békés úton fejeződött be – igaz, egyes falusi önkormányzatok túlzott engedékenysége miatt helyenként a törvényhatóságnak is közbe kellett lépnie –, ám zömükben a csíkszeredai törvényszék előtt megkötött egyezség nyomán váltak jogerőssé.⁴³ A falvak számára e mozzanat nyilvánvalóan területvesztéssel járt, de cserébe jelentős pénzüsszegek folytak be a községi kasszába, amelynek kamathaszná az éves költségtervek bevételi oldalát támogatta, míg az arányosítások után a birtokosok nem jelentették be ezekre az igényüket.

A telepítvénymegváltás-alapok működését Tekerőpaták és Kilyénfalva példájával kívánjuk illusztrálni. Az 1877. év végén Tekerőpaták község képviselő-testülete 400 forint (800 korona) kölcsön felvételét helyezte kilátásba, hogy azzal a következő év költségvetési hiányát fedezze. A törvényhatósági bizottság ezzel nem értett egyet, és leszavazta a kezdeményezést. Döntését így indokolta: „a telepítvényesektől befolyó váltságösszeg törzsvagyonnak tekinthető, s mint ilyen, a képviselőtestület egyetemleges felelőssége terhe alatt gyümölcsöztetendő”.⁴⁴ Az utasításnak eleget téve, a következő év elején a két társult község szabályrendelet alkotott arról, hogy milyen feltételek mellett adja majd kölcsön saját lakosainak a telepítvényesektől majdan befolyó összegeket. Őszre az egyezségek lezárultak, rögzült a kárpótlásként elkönyvelendő 32 321 forint (64 642 korona), és év végére ennek majdnem egyharmada be is folyt a kasszába. Az összeget az előjáróság 6%-os kamattal kikölcsönözte az igénylőknek. 1883–1888 között újabb telepítvényes telkek ellentételezéséből a kassa további 807 forinttal gyarapodott.⁴⁵ Tekerőpaták önkormányzata (az alap 2/3-ad részének kedvezményezettje) számára, feltételezve a teljes tőke megfelelő kezelését, a kamatok az 1878–1890 közötti időszak éves költségvetés-bevételeinek átlagosan 12%-át tették ki (úgy, hogy az 1887-es év kivételével mindig többletet könyvelhettek el), Kilyénfalván (az egyharmadadrész kedvezményezettje) pedig 14%-át. Ez a forgatókönyv a pénzalapok létesítésénél a további nyolc községben is hasonló módon érvényesült, az arányosítást követő mozzanatok pedig az 1854-es államkölcsönből vagy a faanyageladásokból származó tőkéknek az áramlási irányát követték.

A rendiség jogi környezetében a regálék a haszonszerzésnek széles körű lehetőségeit hordták magukban. A központi hatalom közülük többet saját kincstára számára tartott fenn, másokat átengedett a hatalmi struktúra alsóbb szintjein szereplőknek. E

42 RNLt HMF F 7 148 á. 14. k. 1878/103, 104, 126, 258, 265, 267, 274. jkvp.

43 RNLt HMF F 7 148 á. 13. k. 1877/67; 14. k. 1878/ 188, 190, 324; 15. k. 1879/50, 57, 59, 85, 87, 104, 114, 115, 117, 120, 122. jkvp.

44 RNLt HMF F 7 148 á. 13. k. 1877/79. jkvp.

45 RNLt HMF F 7 148 á. 14. k. 1878/119; 25. k. 1889/113. jkvp.

nagyobb halmazban helyezkedtek el a kisebb királyi haszonvételek (*regalia minora*) is. Az idesorolt tételek egyrészt a földesúri jószág tulajdonosának rendes jövedelmi forrását képezték (*beneficia dominalia*), másrészt a kiváltságos haszonélvezetek (*beneficia privilegiale*) gyakorlásához oklevélbe rögzítették őket. A polgári korszak rurális jellegű településeinek önkormányzati vagyona és ennek hasznosítása szempontjából vizsgáljuk az első csoportba elhelyezhető malom-, vadászat- és halászat-, illetve italméresi jogot, továbbá a másodikba illeszkedő híd- és vásárvámost.

A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara 1851-es létesítésének idején a későbbi Csík vármegye falvaiban összesen 101, míg Háromszéken 131 malmot regisztráltak. Dobogós helyezettek Gyergyószentmiklós (27), Gyergyóújfalu (17) és Gyergyóremete (16), illetve Árkos (13), Bölön (12) és Zabola (9) voltak. Tulajdonlásukra vonatkozóan azonban elég nagy a bizonytalanság, hiszen egyes esetekben a tulajdonos úgy szerepel, mint kamaratag, máshol pedig nyilvánvaló, hogy haszonbérletről van szó. Háromszéken több helyen világosan fel van tüntetve, hogy valamely nemesi család erőművéről van szó, ám semmi nem utal arra, hogy a település önkormányzatának lett volna abban birtokosi minősége.⁴⁶ Pedig előbb láthattuk, hogy ugyanez idő tájt Zágon község hasznot könyvelhetett el a malmaiból, később pedig Bereck, *haszonbérek a városi lisztelő- és fűrészmalomok után* címen, 1877–1879 között a teljes éves bevételeinek megközelítőleg 13%-át realizálta.⁴⁷ Másik oldalon viszont az önkormányzatok zömének nyilvánvalóan nem volt érdekeltsége ezen a téren. Nagybaconban például az 1880/1890-es években mind a négy létező vízimalom magánkézben volt, a tulajdonlás történetét firtató kérdésekre pedig rendre az volt a válasz, hogy „emberemlékezet óta” változatlan volt e tényállás.⁴⁸ A régebbi időkben keletkezett malmoknak az 1885-ös vízjogi törvényhez való igazítása Háromszéken 1890-ben tetőzött, a megye területéről az alispán több száz olyan igénylést továbbított a brassói kultúrmérnöki hivatal felé, amelyeknek tárgya e létesítményeknek a folyó vízhez való jövőbeni hozzáférése volt.⁴⁹ Az érintettek között – legyen szó lisztelő-, ványoló-, cserkéregőrlő vagy fűrészmalomról – csak ritka kivételként bukkannak fel falusi önkormányzatok vagy vallási felekezetek, a kérelmezők túlnyomó többsége magánszemély volt. Az ott előforduló malom-közbirtokosságok vagyona egyes személyek által épített malmok voltak, tehát ezek a társaságok összetételben nem fedik a nagy erdőbirtokosságok

46 *Verzeichnik der Wahlberechtigten aus dem Gewerbsstande in dem Bezirker der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt für da Wahljahr 1851 – Jegyzéke a Brassói iparműves-osztály és iparkamara kerülete szavazattal bíró választóinak az iparműves-osztály közül 1851-iki választó évre – Insemnarea bărbaților din industriescu, cari sunt capaci de alegere în cerculu camarei de comerțiu și de industrie de la Brașov pentru anul de alegere 1851.* Römer und Kamner, Kronstadt, é. n. 141–149, 182–206.

47 RNLt KMO F 9 841. á. 1884/XIII/228. üsz. (új 470.)

48 NAGY K–NAGY B: *Nagybacon*. 156–162.

49 1885. évi XXIII. törvénycikk a vízjogról.

összetételét.⁵⁰ Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely városok viszont minden szempontból malomtulajdonosoknak tekinthetők, ami magyarázatot kínál Bereck esetére is: az önkormányzatiság és a városgazdálkodás általánosságban ezeken a településeken olyan szintet ért el, hogy hatékonyan tudtak a malmokból is hasznot húzni.⁵¹ Összességében megállapítható, hogy, vélhetően a földközösség bomlásával összefüggésben, többnyire még a rendi korszak alkonyán, a malmok közösségi tulajdonból magánszemélyek kezébe mentek át. Az önkormányzati haszonszerzés szempontjából itt nem alakultak ki számottevő különbségek a volt határőr-, vegyes, úrbéres vagy telepítvényfalvak között.

A rendi korszak székely falutörvényei a települések saját lakossága számára ellentételezés nélkül tették lehetővé a halászatot és a vadászatot, sőt mi több, az élő jószágban kárt tevő dúvadak elpusztítóit jutalomban is részesítették.⁵² A polgári korszak piacosodása az erdőgazdálkodásnak ezt a szegmensét sem hagyta érintetlenül, a vadászat szabadidős tevékenységgé vált, művelői pedig gyakorlása érdekében anyagi áldozatokra is készenek mutatkoztak. A kiegyezés utáni első vadászati törvény az erdőterületek birtokosait nevezte meg a vadászati jog tulajdonosaiként, azonban rögtön az első paragrafusok egyikében azt is leszögezte, hogy ha a birtokrendezés (a közösnek az arányosítása) még nem zárult le, akkor a község válik annak gyakorlójává és haszonélvezőjévé. Azokon a volt úrbéres településeken, ahol az erdőelkülönítés befejeződött, a volt földesúr gyakorolhatta e jogot.⁵³ A jogszabály gyakorlatba ültetése után a Csíkhöz és Háromszékhez tartozó falvak túlnyomó többsége rögtön haszonbérletre hirdette meg a vadászterületeit, egy teljesen új bevételi tételt kreálva az önkormányzati büdzsé számára.⁵⁴ E gyakorlatot az újabb vadászati törvény érintetlenül hagyta, a századforduló éveiben a végükhöz érkező arányosítási eljárások nyomán azonban a kép e téren is alaposan megváltozott. A halászati törvények a partbirtokosok számára biztosították a halászati jogot. Az érintett önkormányzatok ebből is hajthattak volna hasznot, ám ez az üzleti lehetőség egészen a 20. század első évtizedéig általában nem keltette fel érdeklődésüket.⁵⁵ Az arányosítások jogerőre emelkedése után a gyakorlatoknak alapvetően két válfajával találkozhatunk. Az egyik szerint az önkormányzat kiegyezett a közösben maradt kisebb, illetve a járandóságaikat ter-

50 RNLt KMO F 9 841. á. 1889/XXIII/1–33 (új 3972–3704); 1890/XXIII/1–355 (új 3751–4151); 1891/XXIII/1–73. üsz. (új 4142–4215).

51 RNLt KMO F 9 841. á. 1890/XXIII/346 (új 4116), 352. üsz. (új 4151).

52 IMREH István: *A törvényhozó székely falu*. Kriterion, Buk., 1983. 172–174, 387, 406, 429, 477.

53 1872. évi VI. törvénycikk a vadászatról. 4§

54 RNLt KMO F 8 910. á. 33. k. 1873/1246, 1399, 1922; 4445, 4511, 6562; 34. k. 1874/7, 281, 1752, 2636, 4243. ikt; F 9. 844. á. 1883/252, 255; 74. k. 1895/101–103, 105–106, 164; 75. k. 504, 531, 532; 76. k. 1895/761. jkvp.

55 1883. évi XX. törvénycikk a vadászatról; 1888. évi XIX. törvénycikk a halászatról.

mészetben kiszakító nagybirtokosokkal. Példa erre a volt úrbéres Keresztvár vagy a vegyes, de számbelileg a volt határőrök által dominált Barátos, Páké és Cófalva.⁵⁶ A vadászterület haszonbérlete meglehetősen csekély súlyt képviselt a községi háztartás bevételi tételei között, ám súlytalansága ellenére a birtokosi átengedések ritkának számítottak. A régi gyakorlat tehetetlenségét jelzi, hogy az önkormányzatok az arányosítás után automatikusan újrahírdették versenytárgyalásra a lejáró haszonbérleteket, ám ezt a nagyobb birtokosok és a közbirtokosságok már többnyire megakadályozták. A gyakorlatok másik típusa abból a kényszerhelyzetből alakult ki, hogy az önkormányzatok kizárólag a részükre elkülönített erdők után hasznosíthatták a jogot, ám annak kicsi volta miatt önálló kezelésre már nem adódott törvényes lehetőség. Következésképpen elterjedt az a gyakorlat, hogy a szomszédos települések társulásba léptek önkormányzatok és közbirtokosságok szintjén egyaránt. Társulások létrejötte figyelhető meg a halászati jog kereskedelmi kihasználása esetében is, ám ezek értelemszerűen többnyire partbirtokos magánszemélyek között alakultak ki, főleg a Feketeügy és az Olt folyók mentén.⁵⁷

A katonarendű székelyek egyik ősi joga a szabad pálinkafőzés, illetve, ehhez kapcsolódóan, az italmérés volt, amely egyénenként illette meg őket. A Bach-korszakban bevezetett közteherviselés nyomán csak kisebb mennyiségben lehetett italt főzni, ami azonnal elindított egy szelekciós folyamatot: a többség felhagyott a régi gyakorlattal, így a kisebb rész, már kereskedelmi céllal, nagyobb mennyiségben is főzhetett. A pálinka tehát, piaci terméké vált. A kommercializáció azzal teljesedett ki, hogy a települések határára belüli egyéni italmérési jogot önkéntesen kollektivizálták, a birtokosság pedig felajánlotta azt az önkormányzat számára költségeinek fedezésére.⁵⁸ Az italmérési jog haszonbérbe adásának elterjedése az 1854-es országos államkölcsön-akcióhoz köthető, hiszen akkor a falvaknak hirtelen nagyobb összegeket kellett előteremteniük az „önkéntes” jegyzéseik kiegyenlítése érdekében. Az eljárás az önkormányzat és birtokosság alkuja nyomán állandósult, aminek keretében az utóbbi entitás a kocsma hasznáért cserébe mentesült a közös erdő- és legelőterületek egyenes állami adójának terhétől. A csíki és a háromszéki volt vegyes falvak önkormányzatainak zömében, közel négy évtizedig, ez képezte az első számú bevételi forrást, az egyezmények pedig – ritka kivétellel – háborítatlanul fennálltak, annak ellenére, hogy a bevételek markáns növekedésével arra már a birtokosság egyes tagjai is szemet ve-

56 RNLt KMO F 9 841. á. 1903/4396; 1904/102. asz.

57 RNLt KMO F 9 841. á. 1903/311, 1065, 1066, 4395, 10842; 1904/163, 4468, 10950, 13113; 1905/1399, 8825, 9774; 1906/ 1920, 1288, 10536, 13642; 1907/3278, 4486, 10130; 1908/234, 545; 595, 618, 1178, 11071; 1913/992, 2463, 2640; 1914/441, 1808, 2172, 2173, 2174, 2175, 8914. asz.

58 NAGY: *Mercur*. 8–17.

tettek, illetve sérelmesnek vélték a monopolizáló kereskedés módját.⁵⁹ A Felső-Fehér vármegyéből az 1876-os közigazgatási reform során Háromszékhez csatolt volt úrbéres falvak némelyikében a volt földesúr átengedte a község számára a kocsmajövedelmének negyedrésztét, amivel nyilvánvalóan a túl magas községi pótdózást próbálta elhárítani. A gyakorlat felbukkant olyan széki területen lévő vegyes faluban is, ahol a volt földesúri birtok súlya aránytalanul magas volt, ezért arra lehet következtetni, hogy az a Székelyföldről szivárgott be más jogállású szomszédos településekre, mivel az elkülönítést, arányosítást előíró jogszabályok explicite nem rendelkeztek róla. A bevételi tétel súlyáról megállapítható, hogy a vegyes falvak többségében ez fedezte az önkormányzati költségek nagyobb részét, a volt úrbéresekben viszont nem érte el a büdzsé 10%-át.⁶⁰ A háromszéki telepítvényfalvak közül egyedül a hat székely falu osztatlan erdején létesült Dobolló községnek sikerült megszereznie a kocsmahasznát. Az ügylet körülményei ismeretlenek, de 1874-től a gyakorlat létezett, később pedig a törvényhatóság erre az előzményre hivatkozva hagyta azt jóvá.⁶¹ Szitabodza először 1876-ban próbálta meg anyaközségétől, Zágontól kivásárolni e jogot, de csak az államosítás előestéjén sikerült pontot tennie az ügyletre, így abból nem sokat profitált. Hasonlóan kudarcos volt Sósmező pere Bereck ellen.⁶² A harminckét sepsiszéki község osztatlan birtokán létrejött Bodzaforduló italmérési jogának haszonélvezője a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium volt. Az intézmény jogelődje adományként szerezte meg azt 1866-ban, és az államosításig leltári vagyonában maradt.⁶³ Csíkban a Havasi Javak kasszájába folyt be a törvényhatóság saját tulajdonban lévő területein gyakorolt kocsmahaszonbér. Így például a „nagy hídnál lévő megyei kocsmá” minden bizonnyal út szélén, és nem lakott területen helyezkedett el. Ez, illetve a Gyergyótölgyes és Baraszó községek (valójában egy falu) területén haszonbérbe adott italmérési jog, továbbá részben a Gyergyóholló községé ennek az oktatási célokat szolgáló vagyonszösségnek képezte hasznát.⁶⁴ Gyergyóhollón az italmérési jog másik fele Ditrót illette meg, akárcsak Szárhegygel egyetemben a borszéki jog is.⁶⁵ Ugyanígy rendelkeztek az italmérési jog felett más olyan falvak önkormányzatai is, amelyek területén telepítvények szakadtak ki a polgári korban, ám előfordult, hogy azt nem gyakorolták. Példa erre Szépvíz község, amely számára a törvényhatósági bizottság – arra hivatkozva, hogy a telepítvénymegváltásokból megfelelő méretű, ka-

59 NAGY: *Közteher*. 112–113; RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/81, 85; 14. k. 1878/63, 187, 203, 301, 321, 322; 15. k. 1879/92, 99, 123. jkvp.

60 NAGY: *Közteher*. 115–116.

61 RNLt KMO F 8. 910. á. 34. k. 1874/5663. ikt; F 9 844. á. 22. k. 1880/400. jkvp.

62 RNLt KMO F 8. 910. á. 41. k. 1876/87. jkvp; F 9 844. á. 1884/403. jkvp; 841. á. 1891/XIII/410, 1892/VIII/43.

63 NAGY: *Székely Mikó*.

64 RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/68, 14. k. 1878/173, 174. jkvp.

65 RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/49, 83. jkvp.

matoztatható vagyona tette szert – még a saját területén sem engedélyezte a haszonbérletbe adást. Ennek lehetett a következménye, hogy volt telepítvényének, Gyimesközéploknak a saját területére érvényes jogot ellentételezéssel átengedte.⁶⁶

Az 1880-as évek végére a szeszhaszonbérletek olyan rendszerré szilárdultak, amely a volt határőr- és vegyes falvak önkormányzatainak nagyobb része számára kényelmes és alig nélkülözhető anyagi támaszt kínáltak. Ezt a képet bolygatta meg alaposan az 1888-ban szentesített törvénycsomag, amely főleg Háromszéken eredményezett drámai hatást: a törvényhatósági bizottságnak júniusban tartott közgyűlésén a következő évekre a korábbinál még több haszonbérlet megújítását hagyták jóvá, de októberben a községek több mint harmadának haszonbérlei az érvényes szerződéseik felmondásának azonnali jóváhagyását követelték, az év végével pedig még egyszer ennyi automatikusan érvényét veszítette.⁶⁷ Csíkbán – meglehetősen nagy fáziseltolódással – csak következő év májusában hirdették ki az inkriminált jogszabályokat. Utána még jóváhagytak több új bérleti szerződést, igaz, egy évre rövidítve érvényességüket, majd a megye közgyűlése áldását adta egy sor bérleti díjcsökkentésre.⁶⁸ Bárhogya is néztek szembe a valósággal, beletörődve, avagy reménykedve, a községi háztartás szempontjából egy kedvező korszak ért véget.

A hídvár alkalmazhatósága nagyban függött a természeti adottságoktól. Az ebből történő haszonszerzés lehetősége Háromszéken egy kis területre szűkült: a Feketeügy és az Olt folyók egybeömlése után keletkezett csak olyan hozamú vízáram, amely az év nagyobb részében nem volt átgázolható, így az ott épített hidak forgalma nyereséggel kecsegtette tulajdonosaikat. A sorban az első ilyen építmény a kökösi híd volt, amely a polgári kor elején állami fenntartású utat keresztezett. 1868-ban a strázsálás kötelezettsége alól felmentést kérő falubelieknek nem a vámszedés volt a dolga, hanem közrendőri feladatokat láttak el.⁶⁹ A következő létesítmény az aldobolyi vámoshíd volt, melynek tulajdonosai felerészben a folyón túli Szászharmány, negyed-negyedrészben pedig Illyefalva és Aldoboly voltak. 1885-ben esedékessé vált újjáépítése, melynek költsége 11 525 forintra (23 050 korona) rúgott. Minthogy a vám teljes évi jövedelme csupán 396 forintot (792 korona) tett ki, mindhárom önkormányzat arra kényszerült, hogy a hidat ellentételezés nélkül átadja Brassó és Háromszék vármegyéknek, az új tulajdonosok pedig beszüntették a vámszedést.⁷⁰ Az Árapatak és Botfalu közötti Olt-híd tulajdonosa az utóbbi község volt, az szedett vámot az átha-

66 RNLt HMF F 7 148. á. 14. k. 1878/203; 25. k. 1889/147. jkv.

67 RNLt KMO F 9 844. á. 51. k. 1888/71, 73, 77, 95, 101; 52. k. 180–185, 187–189, 191–192, 194–199, 210–211, 215–221. jkv.

68 RNLt HMF F 7 148. á. 24. k. 1888/266, 268, 336, 337, 343, 345; 25. k. 1889/123, 128, 141–144, 146–148, 156, 165–166, 171, 183, 185, 190, 198, 200, 206. jkv.

69 RNLt KMO F 8 910. á. 28. k. 1868/6058. ikt

70 RNLt KMO F 9 844. á. 42. k. 1885/297. jkv.

ladóktól. A 20. század elejére azonban kérdésessé vált a nyereségessége, annak ellenére is, hogy a túloldalon az 1888-ban létesült cukorgyár fokozottabb forgalmat gerjesztett. 1901-ben 20 675 korona költséggel építették újjá, 1901–1907 között viszont a vám évi alig több mint 1000 koronát jövedelmezett, így megváltásra kínálták fel. A költség amortizációjához Brassó vármegye 5000, a háromszéki Árapatak község 1500, Előpatak pedig 500 koronával járult hozzá.⁷¹ A Hídvég és Barcaföldvár közötti Olt-híd tulajdonosa gr. Mikó Imre volt, halála után pedig jogutódja, gr. Eszterházy Jánosné gr. Mikó Julianna kezébe ment át. A szabad áru- és személymozgásért tevékenykedő közlekedésügyi miniszter hídján a vámkötelezettség csupán 1913-ban szűnt meg, miután az építési/javítási költségek és az áthaladási díjak egyenlege már tűrhetetlenül deficitessé vált.⁷² A Bölön és Szászmagyarós közötti híd tulajdonosa felerészben a szászmagyarói evangélikus egyházközség, 8/20-ad részben a bölöni unitárius, 2/20-ad részben pedig a református egyházközség volt. A vámjövédelmet a felekezeti iskolák fenntartására fordították, megváltásuk a karbantartási költségek nagy aránya miatt a 20. század elején került napirendre.⁷³ Az Olt további szakaszain a vasút kiépülése után Nagyajta és Apáca közösen létesített átjárót 1871-ben, majd következő évben Ágostonfalvánál Barót község. Mindannyian vámszedést próbáltak bevezetni, de, előzmények híján, a közlekedésügyi tárca nem járult hozzá.⁷⁴ Összegzésképpen megállapítható, hogy a kiváltságos haszonélvezetek e neméből a csíki és a háromszéki önkormányzatok alig könyveltek el néven nevezhető bevételt, a polgári kor közlekedési viszonyai között, a közúti műtárgyak növekvő teherbírási igénye miatt városos híd birtoklása egyre inkább pluszteherré vált.

A 19. század elején, Erdély más régióihoz képest, a Székelyföld meglehetősen gyéren volt ellátva vásáros helyekkel. Sonkoly Gábornak a Cziráky-féle összeíráson alapuló elemzésében, a kereskedelmi szerep mérése és osztályozása alapján, a székelyföldi vásáros helyek az erdélyi hierarchia legalján helyezkedtek el: „itt csak 24 vásárhelyet találunk, melyek döntő többsége a legkevésbé jelentős vásárközpontok szintjén helyezkedik el”.⁷⁵ Csíkban négy, Háromszéken kilenc településnek volt vásártartási joga (beleértve a városokat is). Az 1848 előtti évtizedekben azonban erőteljes felzárkózás figyelhető meg a székelyföldi községek körében, az Erdély-szinten kiállított

71 RNLt KMO F 9 841. á. 1912/1833; 844. á. 126. k. 1908/120. jkvp.

72 RNLt KMO F 8 910. á. 36. k. 1876/6246, 6724. ikt; F 9. 841. á. 1895/XV/16. üsz; 844. á. 142. k. 1913/604. jkvp.

73 RNLt KMO F 8 910. á. 29. k. 1869/1592. ikt; 841. á. 1890/XV/53. üsz (új 2837); 844. á. 97. k. 1902/7. jkvp; Háromszékvármegyei Értesítő 1902. május 2, november 2.

74 RNLt KMO F 8 910. á. 29. k. 1869/5523, 2650; 30. k. 1870/2925, 4651; 31. k. 1871/5748, 6794; 32. k. 1872/4960, 6477, 34. k. 1874/193, 649, 2256. ikt.

75 SONKOLY Gábor: *Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban*. Atelier Könyvtár, Bp., 2009. 13.

harmincegy új vásárszabadalom mind ezekbe irányult.⁷⁶ A század végén a két törvényhatóság területén (a városokat ide nem számítva) huszonegy község gyakorolta vásártartási jogát, amelyek a rendi korszakban szerzett kiváltságokon alapultak.⁷⁷

Csík vármegye			Háromszék vármegye		
Település	Hetivásár napja	Országos vásár (alkalom/év)	Település	Hetivásár napja	Országos vásár (alkalom/év)
Csíkbankfalva		2	Alsócernáton	szombat	3
Csikrákos	kedd		Barót	szerda	4
Csikszentdomokos	hétfő	2	Bereck	kedd	3
Csikszentgyörgy	hétfő	2	Előpatak		2
Csikszentmárton	szombat	2	Kovászna	szombat	4
Ditró	kedd	4	Nagyajta	kedd	3
Gyergyóalfalu	péntek	2	Nagybacon		4
Gyergyószentmiklós	szombat	4	Nagyborosnyó	péntek	4
Karcfalva	csütörtök	3	Paplc	hétfő	4
Kásonaltíz	szombat	3	Uzon	szerda	3
Kozmás	kedd	2	Zabola		4
			Zágon	hétfő	

5. táblázat. Heti- és országos (kirakó- és marha)vásárok Csík és Háromszék vármegyében a századfordulón

A 20 század elején a csíki falvak 18%-ban rendeztek heti és/vagy országos vásárt (Gyergyószentmiklóst is ideszámítva), Háromszéken ez az arány 12%, ám nem mindenhol volt az önkormányzat ennek közvetlen hasznélvezője. Csíkban három nagyfalú, két középfalu és hat kisfalú rendelkezett valamilyen vásárral, Háromszéken pedig öt középfalu és hét kisfalú. A lélekszám szerinti kategorizálás kevésbé releváns ebben az esetben, mivel a szomszédos településeket is magában foglaló vásárcörzet számított döntő tényezőnek, ebből a szempontból pedig lényeges változás alig történt. A polgári korban azonban általában a piaci viszonyok mind nagyobb teret nyertek, a háztartások készpénzzel való telítettsége is fokozódott, ami általánosságban

⁷⁶ Uo. 18, 24.

⁷⁷ Vásárok naptárát lásd *Az 1898. évre engedélyezett marha-rakodó vasúti és gőzhajó-állomások jegyzéke*. Bp., 1898.

növelte a vásártartásból származtatható bevételeket, annak ellenére is, hogy az állandó boltos kereskedelem a falvakban is egyre elterjedtebbé vált, és a házaló kereskedelem is csipegetett le apróbb morzsákat. Csíkban és Háromszéken a falusi vásárok vámtarifáit az 1860-as évektől kezdve hagyták jóvá nagyobb számban, majd a későbbiekben kisebb-nagyobb módosításokat végeztek rajtuk. A római katolikus többségű Csíkban megfigyelhető, hogy az önkormányzat búcsúval összekötött vásárokon is helypénzt szedett, még ha a településnek egyébként nem is volt vásárszabadalma.⁷⁸ A szabadalom újjáélesztése kudarcosnak bizonyult Kézdiszentlélek esetében, mert ismételt próbálkozásait minden alkalommal az ellenérdekelt Kézdivásárhely város kaszálta el a két település közötti közelségre hivatkozva.⁷⁹ A vásárvámból származó bevételnek nem minden esetben az önkormányzat volt a haszonélvezője. Előpatakon például a fürdőbirtokosság volt arra jogosult, igaz, az ott lebonyolított árucserre szereplői is inkább a fürdővendégek, és nem a falu lakói voltak. A Zabolán zajló vásárok haszonélvezője gr. Mikes Benedek, majd az örökösei voltak, de az 1880-as évek közepén annak megszerzéséért a község is versenybe szállt, igaz, eredménytelenül. Papolcon több vásárjogosult személy is volt, a jog pedig többször gazdát is cserélt.⁸⁰ Az éves bevételeknél szerény növekedés mutatható ki, ám az olyan események, mint a keleti marhavész vagy a Romániával folytatott vámháború alatt a helyi iparosok támogatása, számottevő kieséseket okoztak.⁸¹ Nagy varianciák figyelhetők meg az elkönyvelt összegek súlya tekintetében. Bereckben például 1876–1878 között a piaci vám a teljes bevételeknek a 0,64%-át tette ki (további 0,7%-át pedig a bérbe adott bolthelyiségek), Nagyborosnyón 1885–1895 között a vásárvám (itt is kiegészülve további bolthaszonbérrel) a községi büdzsé több mint 20%-át adta.⁸²

MÉRLEG

A polgári korszak községeinek pénzügyi háztartása szempontjából a lebegtetett bevételi tételek alkalmazhatósága világosan elkülönülő korszakot jelöl. Az első magyar

78 RNLt KMO F 8 910. á. 20. k. 1862/2209, 3472, 4415; 21. k. 1863/5805; 23. k. 1864/7927, 7928, 7929; 25. k. 1865/542; 28. k. 1868/871, 1147, 1656, 4354, 4655; 29. k. 1869/310; 32. k. 1872/770, 7481, 7701; 33. k. 1873/2617; 35. k. 1875/3075. ikt; RNLt HMF F 7 148. á. 13. k. 1877/48; 15. k. 1879/91, 211. jkv.

79 RNLt KMO F 9 841. á. 1882/XIV/165. üsz (új 2138); 844. á. 28. k. 1882/359; 134. k. 1910/266. jkv.

80 RNLt KMO F 9 841. á. 1884/V/25. üsz (új 130); 844. á. 54. k. 1889/174, 67. k. 1893/61. jkv.

81 RNLt KMO F 9 841. á. 1878/384, 669; 844. á. 44. k. 1886/102, 51. k. 1888/100. jkv; NAGY: *Mercur*. 171–188.

82 RNLt KMO F 9 841. á. 1884/XIII/228. üsz (új 470); 844. á. 71. k. 1894/101. jkv.

községi törvény bevezetése pillanatában Csíkban és Háromszéken a korábbi évtizedekben kialakult önkormányzati bevételezés volt gyakorlatban, ami jórészt a fennálló jogi hézagokból eredeztethető. A földközösség felbomlása utolsó epizódjának lehetünk tanúi, amikor a közösségi anyagi források jogos tulajdonosai és valós kedvezményezettjei névleg elkülönültek egymástól. Az úzus záró mozzanatát pedig a két entitásnak a valóságos szeparációja képezte. A folyamat megértését leginkább az mozdította előre, hogy a településeket a rendi korszak társadalmi tagozódása alapján vizsgáltuk, így megfigyelhetővé váltak azok a különbségek, amelyek a volt határőr-, vegyes és úrbéres, illetve az újabban létesült telepítvényfalvak között húzódtak az önkormányzati kiadások fedezete céljából rendelkezésre álló források szempontjából. Az első közigazgatási törvény és az első világháború közötti négy évtized közepén markáns korszakhatár húzható. Addig a két törvényhatóságban számbeli többséget képező vegyes településtípus jól érzékelhető autonómiát élvezett a pénzügyi háztartás szempontjából. A későbbi korszak azonban már világosan az uniformizációról szólt, amikor a különböző településtípusok közötti határok elhalványultak, ám a központi hatalom gyámkodása ebben a közegben még nem is volt annyira nyomasztó, mint a háború után.

THE REMNANTS OF FEUDAL ESTATE SYSTEM IN BOURGEOIS-ERA COMMUNAL BUDGETING. EXAMPLES FROM CSÍK AND HÁROMSZÉK

Keywords: *village; municipal budget; collective ownership; feudal estates; bourgeois society*

The Hungarian Villages Act of 1871, the first of its kind, offered rural municipalities two primary sources of income to fund public expenses: the shared benefits of communal goods, long enjoyed by local boards even before the law's enactment, or—if those were insufficient or unavailable—the imposition of additional municipal taxes. This paper aims to explore the issue of access to material resources across various village types, categorized by their social composition rooted in feudal traditions. In the counties of Csík and Háromszék, the predominant settlement type was the mixed village, which encompassed estates belonging to Székely border guards as well as the players in feudal systems (landlords and dependent peasants). The municipalities in these villages had broad access to income generated by common lands—such as forests and pastures—and by feudal privileges (like the right to sell alcoholic beverages). However, these advantages proved transient. Following the redistribution of land under civil law, these once-ample resources dwindled. Two smaller settlement categories also emerged in this region: the feudal villages and the new settlements that gained independence after the 1848 bourgeois revolution. The governing bodies of these settlements had limited access to the aforementioned resources, which, once the law allowed, compelled them to resort to imposing additional taxes.

RĂMĂȘIȚELE STĂRILOR FEUDALE ÎN GOSPODĂRIILE COMUNALE DIN EPOCA BURGHEZĂ. EXEMPLE DIN CIUC ȘI TREI SCAUNE

Cuvinte-cheie: *sat; buget comunal; composesorat; stări sociale feudale; societate burgheză*

Prima lege a comunelor din Ungaria, adoptată în anul 1871, oferea reprezentanțelor și eforturilor localităților cu caracter rural două grupuri generale de venit pentru acoperirea cheltuielilor publice: foloasele tuturor acelor active de care beneficia comuna până în momentul aplicării actului normativ, ori – în lipsa sau insuficiența acestora – aplicarea impozitului adițional comunal. În studiul de față propunem analiza problemei accesului la sursele materiale în diferitele tipuri de sate grupate după structura lor socială în epoca feudală. În comitatele Ciuc și Trei Scaune categoria satelor mixte era suprareprezentată, care cuprindea atât stările grănicerilor secui cât și actorii relațiilor feudale (moșieri și țărani dependenți). Comunele politice aveau acces larg la beneficiile oferite de terenurile comune (păduri și pășuni) și de diferitele privilegii (cârciumărit) cu rădăcini feudale. Toate acestea însă s-au dovedit a fi cu caracter temporar, și odată cu realocarea acestor bunuri către marii moșieri și composesorate, aceste resurse s-au desființat. În arealul geografic vizat, două tipuri de sate erau în inferioritate numerică: satele urbariale și cele nou-înființate, devenite de sine stătătoare în perioada postpașoptistă. Organele de conducere ale acestor comune aveau acces limitat la foloasele mai sus menționate, și erau nevoiți să perceapă impozitele adiționale locale imediat ce legea le permitea acest lucru.